

Naar een afscheid van Zwarte Piet

Lezing op de bijeenkomst van het Sint Nicolaas Genootschap
in Montfoort, 31 maart 2012

John Helsloot

Geprezen zij Sint-Nicolaas! Het is goed en passend om op een bijeenkomst als deze de heilige Nicolaas, aan wie het Sinterklaasfeest, zeker achteraf gezien, zoveel verschuldigd is, te noemen in grote dankbaarheid, als de centrale figuur daarvan. Ieder jaar komt hij, bemoedigt en corrigeert hij, en laat hij dat beklijven door zijn geschenken.

Die dankbaarheid wil ik hier ook uitspreken naar zijn begeleider, Zwarte Piet. Zeker al zo'n anderhalve eeuw, en hoogstwaarschijnlijk al bijna twee eeuwen, vergezelt hij Sinterklaas bij diens bezoeken thuis en in het openbaar, in Nederland en overal in den vreemde waar Nederlanders bij elkaar zijn. Natuurlijk, voor iedere lichte kinderen is zijn aanwezigheid even wennen en soms schrikken. Maar al heel snel worden die gevoelens overwonnen en zien en leren ze dat ze weliswaar op hun tellen moeten passen voor Zwarte Piet, maar dat hij tegelijkertijd dicht bij hun leefwereld staat dan Sinterklaas, die – als het goed is – altijd, in alle vriendelijkheid, een zekere afstand tot hen bewaart. Maar met Zwarte Piet kunnen kinderen, en natuurlijk ook volwassenen, dollen en grappen – juist ook omdat je nooit helemaal zeker weet wat je aan hem hebt. Hij is 'anders'. Dat kun je ook goed zien.

Voor die kinderlijkheid en die grappigheid kun je Zwarte Piet, nogmaals, alleen maar dankbaar zijn. Het plezier dat hij heeft gebracht ligt diep verankerd in het emotionele geheugen van iedere Nederlander. Die is blijvend gehecht geraakt aan 'zijn' Zwarte Piet. Diens aanwezigheid en optreden hebben in Nederland het Sinterklaasfeest mede gemaakt tot wat het is: die wonderlijke seculiere religie van goedheid en vrolijkheid, waarin figuren die alleen maar imaginair zijn tegelijkertijd voor even werkelijkheid en tastbaar worden.

Het heeft dan iets ondankbaars, zoniet onlogisch, als ik u vandaag kom vragen, samen met Quinsy Gario die straks spreekt, om afscheid te willen nemen van Zwarte Piet – juist om dat anders zijn, die kinderlijkheid en die grappigheid. Voor de uitnodiging om hierover het woord te mogen voeren wil ik het bestuur van het Sint Nicolaas Genootschap hartelijk danken. Want ik realiseer me heel goed, en de ervaring heeft me dat ook geleerd, dat ik u met die oproep tot een afscheid van Zwarte Piet in het hart kan treffen en zelfs verdriet kan doen. Dat is uiteraard, en ik hoop dat u dat van me wilt aannemen, niet mijn inzet. Maar wel wil ik u vragen, in naam van uw en mijn geloof in de kracht en de toekomst van het sinterklaasfeest, om eens, ik hoop opnieuw, na te denken over wat we aan het doen zijn als we Zwarte Piet laten figureren in dat sinterklaasfeest.

Zwarte Piet dateert uit de 19^e eeuw. Hij is voor het eerst afgebeeld in het prentenboekje uit 1850 van Jan Schenkman, *Sint Nikolaas en zijn knecht*. Jef de Jager en Frits Booy veronderstelden dat hij wel eens ouder zou kunnen zijn dan 1850. Vorig jaar kwam ik erachter dat zij daarin gelijk hebben gekregen. Ik vond een tekst waarin de katholieke literator en emancipator Jozef Alberdingk Thijm zich herinnerde dat hij in 1828, als 8-jarig jongetje, in het huis van welgestelde Amsterdammers op een sinterklaasfeest was geweest waar Sinterklaas binnenkwam, samen met 'Pieter me knecht', een 'kroesharige

neger'. Al is het op de plaatjes in de eerste druk van Schenkman misschien niet altijd even goed te zien, de bijgevoegde tekst laat er geen twijfel over bestaan dat de knecht ook daarin 'zwart van kleur' is. Dus – en dit voor alle duidelijkheid, want daaraan wordt soms wel eens getwijfeld – een jongeman met een donkere huidskleur, iemand die tot voor kort aangeduid werd als een 'neger'.

Dat woord ligt tegenwoordig gevoelig, en niet zonder reden. Het komt voor uit een bepaald wereld- en mensbeeld, waarin ook de figuur van Zwarte Piet zijn oorsprong vindt. Het herinnert daaraan niet alleen, maar actualiseert dat, en rechtvaardigt dat onbedoeld, bij ieder gebruik. Hetzelfde gebeurt bij het jaarlijks actualiseren van de figuur van Zwarte Piet. In hem, evenals in het woord 'neger', wordt verbeeld, en zelfs gevierd, dat de aarde bewoond wordt door mensen van verschillende 'rassen'. In de westerse wereld ontstond dat idee in de tweede helft van de 17^e eeuw. Het was een manier om uiterlijke verschillen tussen mensen onder woorden te brengen. Maar het werd ook een manier, en een rechtvaardiging, om mensen, op grond van die verschillen in uiterlijke kenmerken, anders te behandelen. Dat noemen we, sinds de jaren '20-'30 van de vorige eeuw, racisme. Ik realiseer me dat dat woord een bijtende klank heeft. Al is dat niet verwonderlijk, het bedoelt allereerst eenvoudig een feit te constateren.

In een mooi artikel in 1993 heeft de kunsthistorica Eugenie Boer laten zien dat het idee van een donker gekleurde knecht van Sinterklaas geplaatst moet worden in het gebruik, en vooral een beeldtraditie zichtbaar op schilderijen, om aanzienlijke personen te laten bedienen door een donkergekleurde man. In *Het Sinterklaasboek* van Eugenie en mij kunt u daarvan voorbeelden zien. De basisgedachte was dat zo'n dienende rol donkergekleurde mensen het beste paste: daarvoor waren ze, door hun 'ras', het meest geschikt. Dat was ook de achterliggende legitimatie van de slavernij en de slavenhandel. In de tweede helft van de 18^e en de eerste helft van de 19^e eeuw neemt in humanitaire en christelijke kringen, met name in Engeland, de afschuw daarvan daartoe. Maar opvallend genoeg verschilden zowel voor- als tegenstanders van de slavernij nauwelijks van elkaar in hun visie op donkergekleurde mensen. Die was in wezen toch vooral negatief. Om ergens voor te deugen hebben donker gekleurde mensen krachtige leiding nodig, en, omdat ze ook nog eens 'heidenen' waren, het christendom. Zwarte Piet, of hij nu vrij was of niet, staat objectief gezien in die denk- en beeldtraditie. Hoe Jan Schenkman zelf over donkergekleurde mensen dacht weten we niet. Hij heeft er zich, voorzover nu tenminste bekend, niet over uitgelaten. Maar het is niet onaannemelijk dat hij, met alle onmiskenbare welwillendheid waarmee hij de knechtfiguur portretteert, deelde in de vrijwel algemeen aanvaarde visie van die tijd op donkergekleurde mensen – die we nu racistisch noemen.

Achteraf gezien verscheen Zwarte Piet in Schenkman's boekje uit 1850 op een net nog relatief gunstig moment in die beeldvorming. Want vanaf al begin jaren 1860 begon die door te schieten in nog extremer negatieve richting. Berucht geworden is het boekje uit 1863 van de Engelsman James Hunt getiteld *On the Negro's Place in Nature*. Hij twijfelde openlijk of donkergekleurde mensen eigenlijk wel mensen waren, voor hem stonden ze dichterbij de apen. En een leven in slavernij was het enige dat goed voor hen was. Dit soort ideeën vond breed ingang in een tijd dat het kolonialisme van Afrika zijn opmars begon en vormde de perfecte legitimatie daarvoor. Die negatievere kijk op donkergekleurde mensen begint vanaf diezelfde jaren 1860 zichtbaar te worden ook in de plaatjes van Zwarte Piet. Hij wordt steeds angstaanjagender en schept er een

zichtbaar genoeg in om kinderen te bestraffen. In de eerste helft van de twintigste eeuw worden hij en donkergekleurde mensen in het algemeen ook steeds karikaturler en stereotyper uitgebeeld. Het gedragspatroon en de uitmonstering van echte, levende Zwarte Pieten volgen grosso modo dit – ik moet het herhalen – racistische patroon. Pieten kinderlijkheid en grappigheid, zijn domheid en kromme praten, evenals zijn constante bereidheid tot dansen en springen maken daarvan onlosmakelijk deel uit. Dit heeft zowat een eeuw geduurd.

In de jaren 1960 krijgen veel Afrikaanse landen hun onafhankelijkheid en is er in Amerika de zwarte burgerrechtenbeweging. Tegelijkertijd begint, ook in Nederland, de beeldvorming van donkergekleurde mensen te kantelen, ook die van Zwarte Piet. Naast zwarte schmink doet bruine schmink zijn intrede. Piet begint normaler te praten en is eigenlijk niet dom, maar best wel slim. Soms weet hij Sinterklaas, in de anti-autoritaire jaren 1960 toch al niet meer zo'n aansprekende figuur, uit netelige situaties te redden. Dat neemt niet weg, en zeker voor iemand als ik die via internet foto's van intochten in tientallen plaatsen heeft bekeken, dat er alleen al in het uiterlijk van Zwarte Piet tegenwoordig in grote lijnen maar weinig is veranderd: nog altijd schminken honderden, zometertijd duizenden mannen, vrouwen en de laatste tijd zelfs kinderen zich zwart om Zwarte Piet uit te beelden, heel vaak met rode lippen, gouden oorbellen en een pruik die kroeshaar moet voorstellen. Het dansen en springen is er bepaald niet minder op geworden. Wie als grappig bedoeld reclamemateriaal bekijkt, ziet van die stereotypering nog eens de overtreffende trap – tot op de dag van vandaag.

En toch zult u misschien denken: racisme, slavernij, kolonialisme, dat zijn allemaal wel heel grote woorden. Wat hebben die in hemelsnaam met Zwarte Piet anno nu te maken? Ik heb zojuist proberen uit te leggen – het is een feit waar weinig discussie over mogelijk en nodig is – dat Zwarte Piet zijn oorsprong vindt in een wereld en tijd getekend door precies die grote begrippen. Natuurlijk, niet iedereen is daarvan op de hoogte. Maar men zou dat wel kunnen zijn. Sinds de jaren 1960 en nog meer vanaf de jaren 1980 vragen eerste witte en dan donkere Nederlanders uit Suriname en de Antillen om die connectie te willen zien. En telkens, nog vorig jaar met de arrestatie in Dordrecht van Quinsy Gario en Kno'ledge Cesare toen ze alleen maar een t-shirt droegen met de tekst 'Zwarte Piet is racisme', stuiten ze op een muur van onbegrip, op een zeer emotionele, bijna fysieke en soms agressieve afkeer – lees maar eens de scheldpartijen op internet. Woorden als 'belachelijk' en 'triest', en dat zijn nog de minst onvriendelijke, worden daar graag gebruikt. Die heftige emotionaliteit blijkt enige vorm van nadenken, van reflectie, onmiddellijk te blokkeren.

En tegelijkertijd toch niet helemaal. Omdat mensen zich aangevallen voelen op iets wat hun diepste wezen raakt, hun identiteit, sterk gevormd door de eigen, alleen maar leuke jeugdherinneringen, treedt een bijna instinctief verdedigingsmechanisme in werking waarin men de bal probeert terug te kaatsen, in een heel andere richting, waarin andere, niet toepasselijke woorden worden gebruikt. Ik noem ze nog maar eens: het is toch een 'onschuldig kinderfeest'; iets als racisme is helemaal 'niet bedoeld'; 'als "ze" onze traditie niet respecteren, dan vertrekken ze maar uit Nederland'; slavernij etcetera is 'iets van het verleden', we leven nu in de 21^e eeuw; veel donkergekleurde mensen hebben zelf helemaal geen bezwaar tegen Zwarte Piet, maar vinden hem ook leuk; en misschien het belangrijkste: Zwarte Piet is helemaal geen 'neger', maar gewoon Zwarte Piet, een imaginaire, sprookjesachtige figuur die helemaal los staat van enige waarneembare

realiteit. Die beelden mensen uit als ze zich zwart schminken, zich in een mooi, carnavalesk pak steken en gewoon plezier willen maken, met kinderen en met elkaar. Wat is daar in godsnaam tegen?

Tja. Voor alle duidelijkheid wijs ik er nog maar eens op dat, voorzover ik weet, geen van de tegenstanders van Zwarte Piet ooit heeft gezegd: 'Zwarte Pieten zijn racisten'. Dat zou ook een ongehoorde en ongepaste beschuldiging zijn geweest. Maar Zwarte Piet is wel racistisch – ook al is dat racisme dan niet zo bedoeld. Om de bal zelf nog een keer terug te kaatsen: wil dan iedereen die z'n kop zwart maakt automatisch een donkergekleurd iemand uitbeelden? Nee, dat hoeft niet automatisch zo te zijn. Maar – ik dacht daar eerder anders over – de context van het Nederlandse sinterklaasfeest sluit die mogelijk andere invulling van de kleur zwart uit. Daarin wordt juist direct aangeknoopt bij de beeldtraditie van een 'zwarte knecht', voortgezet door Jan Schenkman in 1850, en sindsdien door de levende Pieten. Ook al zijn de betekenissen waardoor die beeldtraditie toen gevormd werd godzijdank in Nederland verleden tijd – alhoewel... – door de Zwarte Piet van nu worden ze wel telkens opgeroepen en tegelijk als onproblematisch voorgesteld en gevierd. Dat wil zeggen: voor wie dat zo ervaart, voor wie daar oog voor heeft of voor wie geleerd heeft – en dat geldt ook voor mijzelf – daar oog en oor voor te hebben. Want het is, vooral voor 'witte' mensen, inderdaad een leerproces, dat soms tijd kost, moeite en inspanning, en pijn, de pijn van het verlies van een dierbaare traditie.

Ik wil u vragen om door die pijn heen te gaan. Het verleden van het sinterklaasfeest kan niet ongedaan gemaakt worden. Maar de toekomst daarvan kunnen we zelf vormgeven. Daarin verschilt immaterieel erfgoed – want dat is het sinterklaasfeest – van materieel erfgoed: gebouwen, plekken, standbeelden, koetsen. Die kunnen, net als Zwarte Piet, soms betwist, pijnlijk of controversieel zijn. Het zou slecht erfgoedbeleid zijn om die te willen verdonkeremanen. Voorzien van een duidende context kunnen ze juist een gelegenheid bieden om na te denken over pijnlijke gebeurtenissen in het verleden. Dezelfde strategie moet ook gevolgd worden bij de materiële kant van Zwarte Piet: zijn kostuum en het potje schmink horen in een museum, of in een boek of documentaire. Maar voor de immateriële, in mensen belichaamde en bij voortdurend geactualiseerde kant van dit problematische erfgoed hoort in Nederland geen plaats meer te zijn. De wereld, de Verenigde Staten voorop, kijkt bovendien naar levende Zwarte Pieten met verbazing, ongeloof en afkeuring. Daar heeft men geen moeite de verbanden te leggen die voor zoveel Nederlanders zo lastig voorstelbaar en inleefbaar zijn. Als Nederland straks de Conventie van UNESCO ratificeert inzake het immaterieel erfgoed, en daarmee op dit vlak deelneemt aan de wereldgemeenschap, dient zich een prachtige gelegenheid aan om min of meer officieel een streep te zetten onder Zwarte Piet. Erfgoed dat gebrek aan respect voor andere mensen niet alleen in herinnering brengt, maar dat ook levend uitbeeldt en uitdraagt past niet op de komende UNESCO-lijst van het immaterieel erfgoed in Nederland. Ik hoop van harte dat het Sint Nicolaas Genootschap en ook erfgoedinstellingen zoals het Nederlands Centrum voor Volkscultuur en Immaterieel Erfgoed een actieve bijdrage willen leveren, bijvoorbeeld door een, helaas na vijftig jaar discussie nog altijd nodige, informatie-campagne, om dat te bewerkstelligen – in het belang van de waardigheid van ons aller sinterklaasfeest.